

University of Science and Quranic Knowledge
Sobhan Faculty of Quranic Sciences

An Analytical Comparison of Sunni and Shia Interpretations of the Earth Being Radiant with the Light of the Lord in Qur'an 39:69

Samad Behrouz¹ ; Omran Abbaspour² ; Seyed Ahsan Hosseini³

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, University of Tabriz, Tabriz, Iran. (Corresponding Author) s.behrouz@tabrizu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, University of Tabriz, Tabriz, Iran. o.abbaspour@tabrizu.ac.ir
2. PhD Student, University of Islamic Religions and Denominations, Tehran, Iran. d.hosaini@gmail.com

Research Article

Detailed Abstract

Research objective:

The aim of this study is to conduct a comparative analysis and evaluation of the views expressed by Sunni and Shia exegetes (the two major Islamic traditions) regarding the meaning and interpretation of the Qur'anic phrase "the earth will be illuminated by the light of its Lord" in Qur'an 39:69 ("wa-ashraquat al-arḍu bi-nūri rabbihā"). Exegetes from both traditions have presented diverse perspectives on what is intended by this expression—whether its meaning is literal or metaphorical, and whether it refers to a phenomenon in this world or in the Hereafter. Some of these interpretations are shared by exegetes of both groups, while others are exclusive either to Shia commentators or to Sunni commentators. Clarifying this issue helps remove the existing ambiguities surrounding the vocabulary of the verse and provides a more precise understanding of its expressions—an understanding that can have significant practical implications for human life.

Methodology:

This study employs a qualitative, descriptive–analytical approach. The views of Sunni and Shia exegetes regarding the meaning of the verse "wa-ashraquat al-arḍu bi-nūri rabbihā" ("the earth will be illuminated by the light of its Lord") and their interpretations of what is intended by the earth's illumination through God's light have been extracted from their respective commentaries. The research aims to analyze, compare, and evaluate these interpretations, and to identify the view that best aligns with Qur'anic and hadith-based evidence.

Received: 4/9/2024 ; Received in revised from: 21/12/2024 ; Accepted: 10/3/2025 ; Published online: 23/7/2025

◆ How to cite: Behrouz, Samad, Abbaspour, Imran, Hosseini, Seyed Ahsan (1404SH): "An Analytical Comparison of Sunni and Shia Interpretations of the Earth Being Radiant with the Light of the Lord in Qur'an 39:69", *journals Comparative Interpretation Studies*, 10(19), P314-340, 10.22034/csq.2025.476888.1464

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

cis.quran.ac.ir

findings:

The findings of this study indicate that, regarding the meaning of “the earth will be illuminated by the light of its Lord” in Qur’an 39:69, ten distinct interpretations have been presented by Sunni and Shia exegetes. Among these, three views are shared by both groups, five are exclusive to Sunni commentators, and two are exclusive to Shia commentators. The first shared interpretation (establishment of justice, truth, and proof) considers “truth” and “proof” to be synonymous. However, based on their Qur’anic usage, this equivalence appears incorrect; the term *nūr* (light) is never used metaphorically for “proof” or in the sense of “truth” in the Qur’an. Moreover, although *ḥaqq* (truth) and *‘adl* (justice) may overlap in certain contexts, they represent two distinct concepts. The second shared interpretation (a light other than sunlight) merely paraphrases or translates the verse without offering an interpretive explanation, leaving the central ambiguity unresolved. The third shared interpretation is the view favored by this study. The well-known exclusive Sunni interpretation (God’s theophany to judge among people) does not clarify what is meant by *tajallī* (divine manifestation), and thus fails to resolve the verse’s ambiguity. Furthermore, some exegetes who support this view claim that God descends and sits upon a throne to judge humanity—a notion that implies anthropomorphism, from which God is exalted. Additionally, this interpretation seems to confuse the illumination mentioned in the first part of the verse with the judgment expressed later in the same verse—“and judgment will be passed between them in truth”—and for this reason is unlikely to be correct. The four lesser-known Sunni-exclusive interpretations (the light of God’s power; the light of the Prophet’s monotheism; the illumination of the human soul; and the light of God’s *Shin*) involve assigning meanings to the term light that contradict the apparent wording of the verse without supporting evidence, and may constitute *tafsīr bi’l-ra’y* (interpretation based on personal opinion). The last of these interpretations, in particular, suggests anthropomorphism and likening God to creation. The first Shia-exclusive interpretation (the light of justice through the rise of Imam al-Mahdī, may God hasten his reappearance) essentially reiterates the first shared view but applies the establishment of justice to this world rather than the Hereafter. The same critiques of that earlier view apply here as well. Moreover, this interpretation does not accord with the context of Qur’an 39:69 or the surrounding verses, which clearly pertain to the Day of Resurrection—unless it is taken as a deeper, allegorical layer (*ta’wīl*) premised on the idea that the rise of the Mahdī represents a reflection of the Resurrection within this world. The second Shia-exclusive interpretation (the light of a believer’s faith) is also incompatible with the verse’s attribution of light directly to God, even though in certain Qur’anic contexts, based on specific clues, light may indeed be used metaphorically for a believer’s faith.

Final conclusion:

This study concludes that among the ten interpretations proposed by Sunni and Shia exegetes concerning the meaning of Qur’an 39:69 — “And the

earth will shine with the light of its Lord” — the shared view held by both groups, which interprets this illumination as the manifestation of the true reality of all things and human deeds on the Day of Resurrection, is the most plausible. This interpretation is supported by contextual clues within the verse, as well as by additional evidence from other Qur’anic verses and chapters. In contrast, each of the remaining nine interpretations—whether exclusive to Shia exegetes, exclusive to Sunni exegetes, or shared—faces significant critiques.

Keywords: Light, Illumination, Earth, Qur’an 39:69, Sunni and Shia Exegetes.

* The present article is derived from the doctoral dissertation of Mr. Seyyed Ahsan Hosseini.

مقایسه تطبیقی و ارزیابی دیدگاه مفسران فریقین درباره نورانی شدن زمین به نور پروردگار در آیه ۶۹ زمر

صمد بهروز^۱، عمران عباسپور^۲، سید احسن حسینی^۳

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول) s.behrouz@tabrizu.ac.ir

۲. استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. o.abbaspour@tabrizu.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی، تهران، ایران. d.hosaini@gmail.com

چکیده

کلمه نور از واژگان کلیدی در آیات قرآن است که در موارد متعدد تکرار شده و در برخی موارد، معنای حقیقی (نور محسوس) و در برخی موارد دیگر، معنای مجازی از آن، اراده شده است. از جمله این آیات، آیه ۶۹ سوره زمر است که در آن، از روشن شدن زمین به واسطه نور پروردگار، سخن به میان آمده است «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُوبُ رِبَّهَا». در این که مراد از این اصطلاح قرآنی چیست و آیا معنای حقیقی از آن اراده شده یا مجازی و اشاره به پدیده‌ای در دنیا دارد یا آخرت، مفسران فریقین، دیدگاه‌های مختلفی مطرح کرده‌اند که برخی از این دیدگاه‌ها مشترک بین مفسران فریقین، برخی، مختص مفسران شیعه و برخی دیگر، مختص مفسران اهل سنت است. روشن شدن این موضوع، ابهامات موجود در واژگان آیه را برطرف نموده، مفهوم دقیقی از عبارات آن، ارائه می‌دهد که علم به آن، می‌تواند تأثیرات عملی زیادی در زندگی انسان داشته باشد. این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و در بستر مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته، این دیدگاه‌ها را تحلیل، مقایسه و مورد ارزیابی قرار داده و در نهایت به این نتیجه منتهی شده که از میان ۱۰ دیدگاه مطرح شده در این خصوص، دیدگاه مشترک ظهور حقیقت اشیاء و اعمال انسان در قیامت، به خاطر وجود قرائن سیاقی و قرائن و شواهد موجود در آیات دیگر قرآن، بر دیدگاه‌های دیگر برتری دارد.

کلیدواژه‌ها: نور، اشراق و روشن شدن، زمین، آیه ۶۹ زمر، مفسران فریقین.

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دوره دکتری جناب آقای سید احسن حسینی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۶/۱۴ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۰/۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۵/۱

استناد به این مقاله: بهروز، صمد، عباسپور، عمران، حسینی، سید احسن (۱۴۰۴): «مقایسه تطبیقی و ارزیابی دیدگاه مفسران فریقین درباره نورانی شدن زمین به نور پروردگار در آیه ۶۹ زمر»، *دوفصلنامه علمی مطالعات تفسیری*، ۱۰ (۱۹)، ۳۴۰-۳۱۴.

10.22034/csq.2025.476888.1464

©2025/ نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

واژه نور از واژگان پربسامد در آیات قرآن کریم است که مفاهیم متعددی (اعم از حقیقی و مجازی)، در تفسیر آن احتمال داده شده است. یکی از آیات قرآن کریم که این واژه، در آن به کار برده شده، آیه ۶۹ زمر با عبارت «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّهَا» است. مفسران فریقین دیدگاه‌های مختلفی در بیان مراد از روشن شدن زمین به واسطه نور رب مطرح کرده‌اند. این مطالعه به دنبال تحلیل، مقایسه و ارزیابی این دیدگاه‌ها و تبیین دیدگاهی است که با قرائن و شواهد قرآنی و روایی سازگارتر است. این دیدگاه‌ها، در برخی موارد، نزدیک به هم و قابل جمع بوده و در مواردی، کاملاً متمایز به نظر می‌رسد. با توجه به اختلاف نظرهای مفسران فریقین و برداشت‌های متفاوت آنان از عبارت یادشده، انجام مطالعه‌ای مستقل در این خصوص، ضروری به نظر می‌رسید.

در برخی پژوهش‌ها در مورد یکی از واژگان کلیدی این مطالعه (واژه نور) مفهوم‌شناسی صورت گرفته و احیاناً در برخی از آن‌ها اشاراتی گذرا به این آیه و عبارت یادشده نیز صورت گرفته است که به چند نمونه اشاره می‌شود:

۱. عادل مقدادیان و محمدجواد شمس (۱۳۹۳) در مقاله «مفهوم عرفانی نور و ظل در قرآن و سنت» به بررسی آیه ۳۵ سوره نور با نظر بر روایتی از امام حسین (ع) پرداخته و تنها به آیه ۶۹ سوره زمر در اثنای مطالب اشاره کرده‌اند.

۲. معصومه یوسف پور و جلیل پروین (۱۳۹۳) نیز در مقاله «مفهوم‌شناسی نور بودن خداوند با تکیه بر روایات تفسیری فریقین» به بررسی واژه نور در آیه ۳۵ سوره نور، از دیدگاه مفسران، متکلمان، محدثان، فیلسوفان و عارفان پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که منظور از نور بودن خداوند، همان هدایت‌گری او است. نگارندگان تنها اشاره‌ای گذرا به آیه ۶۹ سوره زمر کرده‌اند.

۳. در پژوهش مشابیهی، مرتضی براتی (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی استعاره مفهومی نور در قرآن کریم با رویکرد شناختی»، به بررسی استعاره واژه نور، برای هدایت پرداخته و مصادیق آن را از قبیل قرآن، پیامبر (ص)، اسلام، علم و ... در قرآن کریم مورد کاوش قرار داده است.

۴. محمود واعظی (۱۳۹۹) در مقاله «بازخوانی مفهوم نور در قرآن کریم» به بررسی دیدگاه‌های مفسران در تفسیر واژه نور و انتساب آن به خداوند و مجازانگاری در تفسیر نور پرداخته است.

۵. علی فتح‌اللهی و اکرم بغدادی (۱۳۶۹) نیز در مقاله «مفهوم نور در قرآن، برهان، عرفان» به بررسی واژه نور در آیات قرآن و دیدگاه‌های مفسران پرداخته و

آن را با دیدگاه‌های فلاسفه و عرفا در مورد این اصطلاح مقایسه کرده‌اند. ۶. زهرا اسعدی سامانی (۱۳۹۹) در کتاب «مفهوم شناسی نور و ظلمت از دیدگاه قرآن» با استفاده از دانش وجوه، نظایر و مفردات، واژه نور و ظلمت را مفهوم شناسی کرده و دیدگاه‌های مفسران را در مورد این دو واژه، در آیات مختلف قرآن بررسی کرده است.

۷. سید احسن حسینی، داود معماری و عاطفه زرسازان (۱۴۰۰) در مقاله «نقد و بررسی دیدگاه مفسران فریقین در آیه «و اشرقت الغرض بنور ربها»» دیدگاه مفسران فریقین در خصوص آیه یادشده را بررسی کرده‌اند؛ اما وجه تمایز این مقاله نسبت به آن، در این است که در مقاله یادشده، دیدگاه‌هایی به عنوان دیدگاه‌های تفسیری مطرح شده که در واقع دیدگاه تفسیری نیستند بلکه صرفاً ترجمه آیه هستند. از سویی تمامی دیدگاه‌ها آورده نشده و تتبع کامل و جامع درباره دیدگاه‌های مفسران درباره آیه صورت نگرفته و برخی دیدگاه‌های مفسران شیعه و سنی در آن مشاهده نمی‌شود. از سوی دیگر تحلیل کامل درباره دیدگاه‌های مطرح شده صورت نگرفته و در بسیاری از موارد دیدگاه‌ها به صورت تیتروار آورده شده است همچنین نتیجه‌گیری این پژوهش با پژوهش مشابه صورت گرفته، متفاوت است.

شایان توجه است مفسران متقدم، در کنار تفسیر آیات دیگر، در مورد جملات این آیه نیز بحث نموده‌اند و دیدگاه‌های مختلفی را در تبیین مراد از آن، بیان کرده‌اند، اما این‌که مطالعه مستقلی صورت بگیرد و دیدگاه‌های تفسیری در آن، بررسی، مقایسه و مورد ارزیابی قرار گیرد و خالی از نقیصه‌های یادشده باشد، صورت نگرفته است. از همین رو، این مطالعه به این مهم پرداخته است.

۲. مفهوم شناسی

در این بخش به بحث مفهوم شناسی واژگان دخیل در موضوع بحث، از قبیل نور، اشراق ارض به نور رب پرداخته می‌شود.

نور: واژه نور در ۲۰ سوره قرآن، ۴۳ مرتبه و در ۳۳ آیه قرآن تکرار شده (عبدالباقی، ۱۳۶۴ ق: ۷۲۵) و در معانی مختلفی از قبیل مطلق روشنائی (انعام/۱؛ یونس/۵؛ فاطر/۲۰؛ نوح/۱۶)، قرآن (نساء/۱۷۴؛ مائده/۱۵؛ اعراف/۱۵۷؛ شوری/۵۲؛ تغابن/۸)، مطلق آیات و احکام الهی (مائده/۴۴، ۴۶؛ انعام/۹۱)، ایمان (بقره، ۲۵۷؛ مائده/۱۶ و...)، دین خدا (توبه/۳۶؛ صف/۸) و وصفی از اوصاف الهی (نور/۳۵؛ زمر/۶۹) به‌کاربرده شده که از میان این آیات، فقط در دو مورد اخیر، این واژه به خدا نسبت داده شده است.

گرچه انسان در ابتدا از کلمه نور، نورهای حسی و مادی به ذهنش خطور می‌کند؛ اما مفهوم نور در قرآن، به‌ویژه در آیه ۶۹ سوره زمر، فراتر از این معانی است. راغب اصفهانی کلمه نور را، به روشنایی منتشرشده‌ای که به دیدگان برای دیدن و درک کمک می‌کند و بر دو نوع دنیوی و اخروی است، ترجمه می‌کند و نور دنیوی را به نور الهی یا معنوی مانند نور عقل و نور قرآن و نور محسوس مانند نور خورشید، ماه، ستارگان و ... تقسیم می‌کند. وی با استناد به برخی آیات قرآن کریم (یونس/۵؛ انعام/۱؛ فرقان/۶۱؛ حدید/۲۸) کلمه نور در آیه ۶۹ سوره زمر را نور محسوس می‌داند و نور اخروی را که مختص به عالم آخرت است را به آیات ۱۲ و ۱۳ سوره حدید و آیه ۸ سوره تحریم استناد می‌دهد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۲۷) وی علت توصیف خداوند در آیه ۳۵ نور به نور «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» را، روشنایی بخش بودن خداوند و از جهت مبالغه در فعل او می‌داند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۲۸). در برخی کتب لغت، نور، از اسماء و صفات الهی دانسته شده و آن را به معنای چیزی که خود، ظاهر و ظاهر کننده هر چیزی است، ترجمه کرده‌اند و خداوند را به خاطر برخورداری از این صفت، هادی اهل آسمان‌ها و زمین دانسته‌اند (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۳۲۱/۱۴؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲: ۱۰۶/۳؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۲۷۲/۱)؛ بنابراین نور دارای مفهومی حقیقی و بدیهی و بسیط است که تمام نورها را شامل می‌شود و آن کیفیت ظهور فی نفسه و مظهر لغيره بودن را دارد.

اشراق ارض به نور رب: کلمه «إشراق» به معنای برآمدن خورشید و بالا آمدن و تابیدن آن به هنگام چاشتگاه است؛ به‌گونه‌ای که تمام زمین را روشن کند، برخلاف «شرق» که به معنای طلوع خورشید است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۷۵/۱؛ زمخشری، ۱۹۷۹: ۳۲۷؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۵۶/۱؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۲۶۹/۱۳۷۵؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۹۷/۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۲۷) که مشتقات آن در قرآن کریم به صورت اسمی (ص/۵۵) و فعلی (زمر/۶۹) آمده و با «أضأت» و دیگر کلمات همسو که برای مطلق روشنایی است، تفاوت دارد. مصطفوی اشراق را، طلوع همراه با درخشیدن و روشنایی می‌داند و درخشش را گاه از خود شیئی می‌داند، مانند خورشید و گاه منعکس کننده روشنایی برای غیر (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۹۷/۱).

ابن عطیه اندلسی اشراق را به روشن شدنی که نورش عظیم باشد و ارض را همان زمین محشر که تبدیل شده از زمین دنیا است و نور رب را به معنای نور خدای متعال معنا کرده است (ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲: ۵۴۲/۴). هم چنین مغنیه

مراد از ارض را زمین محشر دانسته که به نور خدا روشن شود و این نور، خود، پاک و پاک‌کننده از انواع گمراهی‌ها و فساد و ... است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۴۳۲/۶). علامه طباطبایی نیز اشراق ارض را به معنای نورانی شدن زمین دانسته است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۹۴/۱۷).

۳. دیدگاه‌های فریقین در بیان مفهوم روشن شدن زمین به نور رب

مفسران فریقین در بیان مفهوم روشن شدن زمین به واسطه نور رب، در عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُوبُ نُورًا رَبِّهَا» آیه ۶۹ سوره زمر، دیدگاه‌های مختلفی مطرح کرده‌اند که برخی از آن‌ها مشترک، برخی مختص مفسران شیعه و برخی دیگر مختص مفسران اهل سنت است که دیدگاه هرکدام از مفسران به ترتیب خواهد آمد.

الف) دیدگاه‌های مشترک بین مفسران فریقین

در کنار دیدگاه‌های اختصاصی هرکدام از مفسران فریقین، سه دیدگاه مشترک بین فریقین است که در این قسمت به تبیین و تحلیل آن‌ها پرداخته می‌شود. **اقامه عدل و حق و برهان:** اقامه حق و برهان و اجرای عدل الهی، از جمله دیدگاه‌های مشترک بین مفسران فریقین در بیان مراد از روشن شدن زمین به نور پروردگار است.

دیدگاه مفسران شیعه: برخی مفسران شیعه، در تفسیر عبارت یادشده، به اقامه حق و برهان اشاره کرده‌اند و حق را همان عدل دانسته و برهان را دلیلی برای پرداختن به آن حق که خیر و شر را از هم جدا می‌کند، تفسیر می‌کنند. از جمله این مفسران شیخ طوسی (طوسی، بی‌تا: ۴۷/۹) و طبرسی (طبرسی، ۱۴۰۶: ۷۹۳/۸) است. طبرسی به نقل از حسن و سدی، نور را عدل می‌داند که زمین در پرتو آن روشن می‌شود. وی روشنایی زمین را به عدل می‌داند چنان‌که نور علم را به عمل می‌داند (همان).

مجلسی (مجلسی، بی‌تا: ۳۲۱/۶)، شبر (شبر، ۱۴۱۸ ق: ۳۲۸/۵) و شاه عبدالعظیمی (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۲۷۰/۱۱) نیز همین دیدگاه را برگزیده‌اند. شاه عبدالعظیمی روشن شدن عرصه قیامت را به سبب نشر عدل و برپایی موازین قسط و حکم به حق می‌داند و مراد از نور را اجرای عدالت و حکم به حق می‌داند و وجه نام‌گذاری آن را به نور، به جهت ظهور حق و رفع تاریکی ظلم می‌داند (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۲۷۰/۱۱).

طبرسی در کتاب تفسیری دیگر خود (طبرسی، ۱۴۱۲ ق: ۴۶۶/۳)؛ ملا فتح‌الله کاشانی (کاشانی، بی‌تا: ۱۱۹/۸)؛ کاشانی، ۱۴۲۳ ق: ۱۰۴/۶)؛ شوکانی (شوکانی،

۱۴۱۴ ق: ۵۴۵/۴) و مغنیه (مغنیه، ۱۴۲۴ ق: ۴۳۲/۶: ۱۴۲۵ ق: ۶۱۵/۱) نیز از جمله مفسرانی هستند که کلیدواژه حق و عدل و فیض کاشانی (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق: ۳۳۱/۴) و حائری طهرانی (حائری طهرانی، ۱۳۳۸: ۲۳۱/۹) کلیدواژه عدل را در تفسیر این آیه به کار برده‌اند. فضل‌الله نیز عدل را به عنوان یک احتمال مطرح کرده و احتمال دیگر را حق و برهان دانسته و احتمالات دیگر را نیز مطرح کرده است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق: ۳۶۲/۱۹).

از جمله مفسرانی که این دیدگاه تفسیری را آورده، علامه طباطبایی است. به باور وی، خداوند در زمین آن روز (محشر)، عدل خود را گسترانیده و به موازین قسط و به حق بین اهل آن حکم می‌کند. وی نهادن کتاب و حکم بر طبق آن و آوردن پیامبران، شهیدان و صدیقین و داوری به حق که در سیاق آیه آمده است را در تأیید همین معنا می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۴/۱۷). وی «اشراق الارض» را به معنای روشن شدن زمین می‌داند و معتقد است کلمه نور در کلام خدای متعال در بسیاری موارد به همان معنای معروفش (نور حسی) آمده و در بعضی موارد به عنایتی، بر ایمان و قرآن نیز اطلاق شده است، به لحاظ این که این دو، حقایقی را برای دارنده اش روشن می‌کند که بدون آن دو، به آن حقایق دست نمی‌یابد (همان: ۴۴۶/۱۷). مکارم شیرازی، ضمن نقل دیدگاه‌های مفسران در این خصوص و تأکید بر معنای حق و عدل در تفسیر «نور رب»، این دیدگاه را با دیدگاه‌های تفسیری دیگر قابل جمع می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۵۴۴/۱۹).

دیدگاه مفسران اهل سنت: برخی مفسران اهل سنت نیز بر این باور هستند که مراد از روشن شدن زمین به واسطه نور پروردگار، اقامه حق و برهان برای سنجش اعمال است. برخی دیگر نیز، مراد از نور را عدل دانسته‌اند که برپایی آن، چهره زمین را در روز قیامت روشن می‌گرداند. زمخشری نور را در عبارت «بنور ربها»، استعاره برای حق و برهان گرفته و بر این باور است که این استعاره، در مواردی از آیات قرآن کریم آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷ ق: ۱۴۵/۴).

مفسران زیادی از اهل سنت، تفسیری مشابه داشته و مراد از عبارت یاد شده را، اقامه عدل الهی در محشر دانسته‌اند، گرچه برخی، احتمالات دیگر را نیز آورده‌اند. ثعلبی (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق: ۲۵۷/۸)، ابوالفتوح رازی (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۳۵۰/۱۶)، فخر رازی (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۴۷۷/۲۷)، بیضاوی (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق: ۴۹/۵)، ابوحنیفان آندلسی (ابوحنیفان، ۱۴۰۷: ۸۵۷/۲)، حقی برسوی (حقی برسوی، بی تا: ۱۴۰/۸)، قاسمی (القاسمی، ۱۴۲۱ ق: ۵۵/۷)، ابن عربی (ابن عربی، ۱۴۲۲ ق: ۲۰۶/۲) و آلوسی (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۲۵/۱۸) از جمله این مفسران هستند. طبرانی

ضمن بیان تفسیر یادشده، بیان می‌دارد عدل را نور می‌گویند؛ چنان‌که به پیامبر (ص) و قرآن، نور گفته می‌شود و بر این باور است که نور زمین به عدل است و نور دین به علم (طبرانی، ۲۰۰۸ م: ۳۸۶/۵).

نوری غیر از نور خورشید و ماه: از جمله دیدگاه‌های مشترک بین مفسران فریقین در تبیین معنای «روشن شدن زمین به واسطه نور رب»، «روشن شدن زمین با نوری غیر از نور خورشید و ماه» است.

دیدگاه مفسران شیعه: برخی مفسران شیعه، مراد از «نور ربها» را نوری غیر از نور معهود دنیوی می‌دانند که برگرفته از خورشید، ماه و اجرام دیگر نورانی است. طبرسی، آن را به عنوان یکی از تفسیرهای مطرح شده بیان می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۶ ق: ۷۹۳/۸). ابوالفتوح رازی (رازی، ۱۳۵۲: ۳۵۰/۱۶) و ملا فتح‌الله کاشانی (کاشانی، ۱۳۶۶: ۱۰۳/۶) نیز از جمله مفسران شیعه هستند که این دیدگاه را آورده‌اند، گرچه برخی از این مفسران، دیدگاه‌های دیگر را نیز احتمال داده‌اند.

دیدگاه مفسران اهل سنت: برخی مفسران اهل سنت نیز ضمن تأکید بر دیدگاه یادشده، آن نور را برگرفته از منبعی می‌دانند که خود، منشأ تمام نورهای عالم است. ابن عاشور (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق: ۱۳۳/۲۴)، بیضاوی (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق: ۴۹/۵) و آلوسی (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۲۸۲/۱۲) از جمله این مفسران هستند. ابن عاشور بر این باور است که نور محشر، ذاتی بوده و از تاریکی‌ها خالص است و آن عالم، عالم انوار است و چیزی از تاریکی‌های اعمال به آن نیامی‌زد؛ آن‌گونه که جهان زمینی، فی‌نفسه نورانی نیست؛ بلکه روشنائی آن برگرفته از خورشید و ستارگان است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق: ۱۳۳/۲۴). آلوسی ضمن بیان این دیدگاه با توجه به وجود روایتی از ابن عباس، بیان می‌دارد که نسبت نور به پروردگار، مانند نسبت روح و ناقه به خدا «نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» (ص/۷۲)؛ «نَاقَةَ اللَّهِ» (شمس/۱۳) است (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۲۸۲/۱۲).

ظهور حقیقت اشیاء و اعمال و کنار رفتن پرده‌ها: سومین دیدگاه مشترک بین مفسران فریقین ظهور حقیقت اشیاء و کنار رفتن پرده‌ها است.

دیدگاه مفسران شیعه: این دیدگاه عظمت آن نور در روز قیامت را حاکی از آشکار شدن حقایق اعمال و تجسم آن‌ها در آن روز می‌داند که توسط برخی مفسران شیعه با عبارات مختلف و محتوایی شبیه به هم بیان شده است. علامه طباطبایی بر این باور است که مراد از «اشراق زمین به نور پروردگارش» آن حالتی است که از ویژگی‌های روز قیامت است، از قبیل کنار رفتن پرده‌ها و ظهور و بروز حقیقت اشیاء و اعمال از خیر یا شر، اطاعت یا معصیت، حق یا باطل؛ چون اشراق هر چیزی

عبارت است از ظهور آن، به وسیله نور (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۵/۱۷). وی دیدگاه خود را مستند به برخی آیات دیگر قرآن نموده است (همان: ۴۴۶/۱۷-۴۴۸).

مکارم شیرازی نیز همین دیدگاه را مطرح کرده، گرچه دیدگاه‌های دیگر را نیز محتمل دانسته و آن‌ها را باهم قابل جمع می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۵۴۴/۱۹). حسینی همدانی نیز ضمن اشاره به این دیدگاه، بر این باور است که زمین که در آن، گنجینه‌هایی نهفته بوده و هم‌چنین بشر، در قیامت، حقایق آنان آشکار می‌گردد. وی مراد از نور پروردگار را سیرت حقیقی می‌داند که در آن‌ها در عالم دنیا نهاده شده و پنهان بوده و در روز قیامت سیر تکاملی خود را پیموده و ظهور می‌یابد (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ق: ۲۷۶/۴۱). فضل‌الله نیز ضمن بیان احتمالات مختلف، یکی از احتمالات را، همین دیدگاه بیان می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ق: ۳۶۲/۱۹). قرشی بنابی آیه یادشده را از متشابهات می‌داند و درعین حال دیدگاه علامه طباطبایی را مبنی بر کنار رفتن پرده‌ها و ظهور حقیقت اشیاء، بهتر از دیدگاه‌های دیگر می‌داند (قرشی بنابی، ۱۳۷۵: ۳۲۴/۹).

دیدگاه مفسران اهل سنت: برخلاف مفسران شیعه که تعداد زیادی از آن‌ها دیدگاه یادشده را مطرح کرده‌اند، در میان مفسران اهل سنت، فقط ابن عربی این دیدگاه را مطرح کرده است. وی ضمن تفسیر عبارت یادشده بر این معنا می‌گوید: «هرکسی آنچه را که پیش فرستاده، به وسیله نوری می‌داند و می‌بیند؛ چراکه اعمال خود را حاضر می‌بیند» (ابن عربی، ۱۴۲۲: ق: ۵۶۲/۳). وی منظور از عبارت یادشده را یک نوع آگاهی حسی یا قلبی نسبت به اعمال می‌داند.

ب) دیدگاه‌های تفسیری اختصاصی مفسران اهل سنت

برخی دیدگاه‌ها در بیان مفهوم روشن شدن زمین به واسطه نور رب، مختص مفسران اهل سنت است.

تجلی خداوند در قیامت برای داوری بین مردم: بیشتر مفسران اهل سنت مراد از عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّهَا» را تجلی حق تعالی در روز قیامت برای داوری میان مردم می‌دانند. ابن کثیر، ضمن اشاره به این مفهوم، داوری خداوند در چنین روزی را، داوری توأم با عدالت و به‌دوراز ستم می‌داند (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ق: ۱۱۸/۷). وی اضافه نور به رب را همانند آیه ۳۵ نور «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»، اضافه تشریفی می‌داند، مانند «نَاقَةَ اللَّهِ» (هود/۶۴). وی موافق تفسیر نور به عدل نیست؛ چون معتقد است خداوند، خود، معیار حق و عدالت است (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ق، ۱۰۶/۷).

از دیگر مفسران اهل سنت که این دیدگاه را برگزیده‌اند، ثعلبی (ثعلبی، ۱۴۲۲)

ق: ۲۵۷/۸)، طبری (طبری، ۱۴۱۲ ق: ۲۲/۲۴)، بغوی (بغوی، ۱۴۲۰ ق: ۱۰۱/۴)، میبیدی (میبیدی، ۱۳۷۱: ۴۳۶/۸)، قرطبی (قرطبی، ۱۴۱۶ ق: ۲۸۱/۱۵)، حقی برسوی (حقی برسوی، بی تا: ۱۴۰/۸)، زحیلی (زحیلی، ۱۴۱۱: ۵۴/۲۴)، آل غازی (آل غازی، ۱۳۸۲ ق: ۵۶۱/۳) و آلوسی (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۲۸۳/۱۲: ۳۰/۲۴) است. قرطبی در نقل قولی دیگر، مراد از نور را عدل پروردگار دانسته و تفسیر آیه را روشن شدن زمین به عدل الهی و داوری در میان بندگان می داند و اصولاً عدالت را نور و ظلم را تاریکی می داند (قرطبی، ۱۴۱۶ ق: ۲۸۲/۱۵-۲۸۳). البته برخی از مفسران یادشده سخن از نزول پروردگار بر کرسی، برای داوری در میان مردم به میان آورده اند (میبیدی، ۱۳۷۱: ۴۳۶/۸؛ حقی برسوی، بی تا: ۱۴۰/۸).

ج) دیدگاه‌های دیگر اختصاصی مفسران اهل سنت

در کنار دیدگاه اختصاصی مشهور مفسران اهل سنت، برخی دیدگاه‌های غیر مشهور نیز وجود دارد. این دیدگاه‌ها عبارت است از «نور قدرت پروردگار» که ماوردی (نیآوردی، بی تا: ۱۳۶/۶) و ابن عبدالسلام (ابن عبدالسلام، ۱۴۲۹: ۱۶۲/۲) به عنوان یک احتمال مطرح کرده‌اند، روشن شدن قلب‌های مؤمنان، در قیامت، با نور توحید پیامبر اعظم (ص) که تستری (تستری، ۱۴۲۳: ۱۳۵/۱) و حقی برسوی (حقی برسوی، بی تا: ۱۴۰/۸) به عنوان یک احتمال مطرح کرده‌اند، روشن شدن زمین نفس انسان، به نور پروردگار که ابن عربی به عنوان یک احتمال مطرح کرده است (ابن عربی، ۱۴۲۲ ق: ۲۰۶/۲) و نور ساق پروردگار که مقاتل بن سلیمان مطرح کرده و برای اثبات درستی آن، به آیه «يَوْمَ يَكْشِفُ عَنْ سَاقٍ» (قلم/۴۲) تمسک جسته است (مقاتل ابن سلیمان، ۱۴۲۳ ق: ۶۸۸/۳).

د) دیدگاه‌های تفسیری اختصاصی مفسران شیعه

مفسران شیعه در سه دیدگاه با مفسران اهل سنت مشترک هستند که گذشت و دو دیدگاه مختص به خودشان است.

نورانی شدن زمین به عدالت با قیام حضرت مهدی (عج): در برخی تفاسیر شیعه، نور پروردگار به عدل تفسیر شده و از آنجایی که ظهور امام زمان (عج) همراه با برپایی عدل و گسترش آن بر روی زمین است، مراد از روشن شدن زمین به واسطه نور پروردگار را به ظهور آن حضرت تأویل نموده‌اند. قمی مشهدی، بنا بر روایتی از امام صادق (ع)، مراد از نور در آیه ۶۹ سوره زمر را عدل می داند که با قیام امام زمان (عج) در همه جهان برپا می شود و «رب الارض» را هم به «امام الارض» که مقصود امام عادل باشد، تفسیر می کند. در این روایت مفضل

بن عمر از امام صادق (ع) نقل می‌کند که آن حضرت فرمود: «فِي قَوْلِهِ وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّهَا. قَالَ رَبُّ الْغُرُضِ يَعْنِي إِمَامُ الْغُرُضِ، فَقُلْتُ: فَإِذَا خَرَجَ يَكُونُ مَاذَا قَالَ إِذَا يَسْتَعْنِي النَّاسُ عَنْ ضَوْءِ الشَّمْسِ وَنُورِ الْقَمَرِ وَيَجْتَرُونَ بِنُورِ الْإِمَامِ» (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۳۳۹/۱۱)

بحرانی (بحرانی، ۱۴۱۵ ق: ۷۳۳/۴)؛ حویزی (حویزی، ۱۴۱۵ ق: ۵۰۳/۴)؛ علی بن ابراهیم قمی (قمی، ۱۳۶۳: ۲۵۳/۲)؛ فیض کاشانی (فیض کاشانی، ۱۴۱۸ ق: ۱۰۹۲/۲)؛ شبر (شبر، ۱۴۰۷ ق: ۳۲۸/۵؛ ۱۴۱۰ ق: ۴۳۸/۱) و برخی مفسران دیگر نیز ضمن نقل عین همین روایت، بر این دیدگاه تأکید کرده‌اند.

شاه عبدالعظیمی نیز مشابه همین تفسیر را دارد و مراد از نور در آیه یادشده را نور امام عادل، حضرت مهدی «عج» می‌داند. وی به نقل از ارشاد شیخ مفید، روایتی از امام صادق (ع) به این مضمون آورده است «اذا قام قائمنا اشرفت العرض بنور ربها واستغنى العباد عن ضوء الشمس وذهب الظلمة» (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۲۷۰/۱۱). مدرسی نیز در تفسیر آیه به همین روایت استناد کرده و قیام قائم (عج) و برپایی حکومت عدل الهی توسط آن حضرت را از بارزترین تجلیات نور خدا دانسته و بیان داشته که پیامبران و فرستادگان الهی و اولیا، نور خدا در زمین هستند (مدرسی، ۱۴۱۹ ق: ۵۳۲/۱۱) اشکوری نیز ضمن تأکید بر این تفسیر، در مورد ارتباط این تفسیر با آیات این سوره، می‌گوید: «چون قیام قائم (ع) قریب به قیام قیامت است، ربط این آیه با آیات پیشین و پسین که در بیان احوال قیامت است، مانند آفتاب، روشن است» (اشکوری، ۱۳۷۸: ۸۸۷/۳).

نور ایمان مؤمن: روشن شدن زمین در روز قیامت با نور ایمان مؤمن، از جمله دیدگاه‌های اختصاصی شیعه است که در میان مفسران شیعه، فقط طیب آن را مطرح کرده است. وی بر این باور است که چون نور خورشید و ماه و ستارگان گرفته می‌شود و محشر تاریک می‌گردد، فقط نور ایمان است که خداوند در صورت مؤمنان ظاهر و محشر را با آن، روشن می‌کند (طیب، ۱۳۶۹: ۳۴۳/۱۱). وی در تأیید دیدگاه خویش به آیه «يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ...» (حدید، ۱۲) و آیه «يَوْمَ لَا يَخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ...» (تحریم/۸) استناد می‌کند (همان: ۳۴۳/۱۱).

۴. ارزیابی دیدگاه‌های تفسیری فریقین در بیان مراد از روشن شدن زمین به

نور رب

در این قسمت، ابتدا دیدگاه‌های مشترک و بعدازآن دیدگاه‌های اختصاصی مفسران فریقین مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

الف) ارزیابی دیدگاه‌های مشترک مفسران فریقین

مفسران فریقین در مورد بیان مراد از روشن شدن زمین به نور رب، در آیه ۶۹ زمر، در سه دیدگاه مشترک هستند که در این قسمت مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

ارزیابی دیدگاه «اقامه عدل و حق و برهان»: اکثر مفسران فریقین کلیدواژه عدل را در تفسیر عبارت «اشراق ارض بنور رب» به‌کار برده‌اند و برخی از آن‌ها از عبارت «حق و برهان» استفاده کرده‌اند. این دیدگاه از جهاتی قابل تأمل است؛ این دیدگاه حق و برهان را به یک معنا گرفته که با مصداق‌های این دو کلمه در آیات قرآن کریم سازگاری ندارد. این که برخی مفسران گفته‌اند در بسیاری از موارد، کلمه نور در قرآن، برای حق و برهان و قرآن استعاره شده، از منظر برخی مفسران دیگر، خالی از اشکال نیست؛ چراکه در قرآن، آیه‌ای وجود دارد که کلمه نور، در آن‌ها استعاره از قرآن باشد، مانند آیه «فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورَ الَّذِي أَنْزَلْنَا» (تغابن/۸) و آیه «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ» (مائده/۱۵) (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۵/۱۷). هم‌چنین در برخی از آیات قرآن، مشتقات کلمه «نور» استعاره برای پیامبر اعظم (ص) آمده است، مانند آیه «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا» (احزاب/۴۵-۴۶)، اما آیه‌ای که در آن، کلمه نور استعاره از برهان باشد، وجود ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۵/۱۷). از سویی برخی مفسران دیدگاه یادشده، کلمه نور را حق تفسیر کرده‌اند و مراد از آن حق را هم عدالت گرفته‌اند، درحالی‌که در قرآن، کلمه نور به معنای حق به‌کار برده نشده است. کلمه حق و عدل گرچه در بعضی موارد یک مصداق پیدا می‌کند، ولی در هر صورت، دو مفهوم مغایر هستند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۵۱) و صرف این که کلمه نور در آیه‌ای استعاره برای حق شده باشد، مستلزم آن نیست که مقصود از آن عدالت باشد.

از سوی دیگر این تفسیر، از عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّهَا» آیه ۶۹ زمر، ناظر بر بخش دیگری از آیه «وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يظَلُمُونَ» است و معنایی که از اشراق ارض به واسطه نور رب ارائه می‌شود، تقریباً همان معنایی است که به این بخش از آیه مربوط می‌شود و این، درست به نظر نمی‌رسد و هر بخشی، معنا و مفهوم مستقل به خود و البته مرتبط به هم دارد و نمی‌توان گفت دو جمله مستقل که با دو نوع عبارت‌پردازی متفاوت ارائه شده و به‌طور طبیعی، هر عبارتی به‌منظور غرض خاصی بیان شده، یک مفهوم را می‌رساند، به‌ویژه این تصور، از کلام الهی که در اوج فصاحت است، خیلی بعید است.

در هر صورت بر فرض صحت استعاره نور برای عدالت، لازمه‌اش صحت آن، در

این آیه نیست، مگر آن که دلیلی بر آن ارائه شود که از سوی مفسران، ارائه نشده است و بر فرض که تعبیر نور به عدالت، صحیح باشد، استعمال آن برای برهان غیرمتعارف به نظر می‌رسد.

ارزیابی دیدگاه «روشن شدن زمین با نوری غیر از نور خورشید و ماه»:
 مفسران دیدگاه «روشن شدن زمین با نوری غیر از نور خورشید و ماه»، مقصود از نور و مراد الهی از آیه را بیان نکرده‌اند و وارد بیان محتوا و مضمون آن نشده‌اند. از ظاهر عبارات ابوالفتوح رازی چنین برمی‌آید که وی صرفاً به معنای تحت‌اللفظی واژگان عبارت یادشده بسنده کرده است. درنهایت مراد خداوند از عبارت یادشده همچنان مبهم باقی مانده است. پرواضح است که خداوند مقصود دیگری از این الفاظ اراده کرده که در ورای این معنای ظاهری و لغوی واژه‌ها نهفته است؛ بنابراین تکیه بر این وجه به تنهایی مفهوم محصل و روشنی از عبارت یادشده ارائه نمی‌کند؛ چراکه درواقع تفسیری از سوی این مفسران، برای روشن شدن معنای عبارت یادشده در آیه ارائه نشده است.

ارزیابی دیدگاه «ظهور حقیقت اشیاء و اعمال و کنار رفتن پرده‌ها»: سومین دیدگاه مشترک بین مفسران فریقین «ظهور حقیقت اشیاء» است که در مورد این دیدگاه، در مبحث بعدی، به هنگام بحث در مورد دیدگاه برگزیده و مستندات، شواهد و قراین آن بحث خواهد شد.

ب) ارزیابی دیدگاه‌های اختصاصی مفسران اهل سنت

مفسران اهل سنت یک دیدگاه اختصاصی مشهور دارند و چند دیدگاه غیر مشهور که در مورد هرکدام بحث می‌شود.

ارزیابی دیدگاه «تجلی خداوند در قیامت برای داوری میان مردم»: «تجلی خداوند در قیامت برای داوری میان مردم» تفسیر اختصاصی مشهور اهل سنت در بیان مراد از روشن شدن زمین به نور پروردگار است که از جهاتی قابل تأمل است؛ مفسران یادشده مراد از این تجلی را به صورت روشن بیان نکرده‌اند و در نتیجه ابهام موجود در آیه برطرف نشده است. از سویی برخی از مفسران این دیدگاه، مانند میبدی و حقی برسوی سخن از نزول پروردگار بر کرسی برای داوری بین مردم به میان آورده‌اند که از این سخن، بوی تجسیم و تشبیه استشمام می‌شود، درحالی که خدای متعال، طبق نظر امامیه و معتزله منزله از این اوصاف بوده و رؤیت خداوند در این دنیا غیرممکن بوده و در سرای آخرت، مراد از آن، همان خرسندی خدا، از بندگان بهشتی‌اش است.

مبنای این دیدگاه، سخنان یکی از تابعان به نام قتاده است که روایتی از پیامبر

اعظم (ص) نقل کرده به این مضمون که «خداوند میان پیامبران و امت هایشان به حق داوری می‌کند و گناه کسی بر دیگری حمل نمی‌شود و هرکسی در گرو اعمال خویش است» (سیوطی، ۱۴۰۴ ق: ۲۳۶/۱)؛ اما از آنجایی که سلسله سند این روایت تا وی متصل بوده و به پیامبر (ص) نرسیده و تنها به یک تابعی ختم می‌شود، مقطوع بوده و فاقد اعتبار است.

ارزیابی دیدگاه‌های اختصاصی دیگر مفسران اهل سنت: مفسران اهل سنت علاوه بر دیدگاه اختصاصی مشهور، چند دیدگاه غیر مشهور نیز دارند که عبارت هستند از نور قدرت پروردگار، نورانی شدن قلب‌های مؤمنان، به نور توحید پیامبر اعظم (ص)، نورانی شدن نفس انسان، به نور پروردگار و نور ساق پروردگار. این دیدگاه‌ها، صرفاً احتمالاتی است که مفسران یادشده مطرح کرده‌اند و هیچ قرینه و شاهدی بر تأیید آن ارائه نکرده‌اند. تفسیر آیات قرآن، بر معنایی خاص، به‌ویژه اگر خلاف ظاهر باشد، بدون ارائه شواهد و قرائن محکم و با ذوق و سلیقه و استحسان، چه بسا تفسیر به رأی باشد که در روایت نبوی به شدت نکوهش شده و وعده آتش دوزخ داده شده است «من فسر القرآن برأیه فلیتبوأ مقعده من النار» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق: ۳۵/۱). علاوه بر این، دیدگاه اخیر (نور ساق پروردگار)، گرایش به تجسیم و تشبیه در مورد خداوند است که از این اوصاف بشری منزّه است.

ج) ارزیابی دیدگاه‌های اختصاصی مفسران شیعه

مفسران شیعه نیز در کنار سه دیدگاه مشترک، دو دیدگاه اختصاصی دارند که در این قسمت مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

ارزیابی دیدگاه «برپایی عدالت با قیام حضرت قائم (عج):» برپایی عدالت با قیام حضرت قائم (عج) که تعداد نسبتاً زیادی از مفسران شیعه مطرح کرده‌اند، در واقع به دیدگاه «اقامه عدل و حق و برهان» برمی‌گردد با این تفاوت که این دیدگاه برپایی عدل را نه در قیامت بلکه در دنیا و توسط آخرین حجت الهی، حضرت مهدی (عج) تفسیر می‌کند. از همین رو، تأملاتی که درباره دیدگاه یادشده، گذشت، در این دیدگاه نیز جریان دارد. از سوی دیگر، این تفسیر با سیاق آیات سوره زمر که درباره قیامت و احوالات آن، بحث می‌کند، ناسازگار به نظر می‌رسد، مگر این‌که گفته شود این مفهوم، جزء بطون آیه و معانی تأویلی آن است و اگر روایتی هم بر این معنا دلالت دارد، باید حمل بر تأویل و بطن آن کرد؛ چنانچه بسیاری از آیات قرآن کریم علاوه بر معنای ظاهری، از یک یا چند تأویل و معنای باطنی نیز برخوردار هستند. علامه طباطبایی پیرامون این

دیدگاه تفسیری می‌گوید: «بدون شک این آیه مربوط به قیامت است و اگر در برخی روایات اهل بیت (ع) به قیام حضرت مهدی (ع) تفسیر شده، در حقیقت نوعی تطبیق و تشبیه است و تأکیدی بر این معنا است که به هنگام قیام مهدی (عج) دنیا نمونه‌ای از صحنه قیامت خواهد شد و عدالت، به وسیله آن امام به حق و جانشین پیامبر (ص) و نماینده پروردگار، در روی زمین تا آنجا که طبیعت دنیا می‌پذیرد، حکم فرما خواهد شد» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۴/۱۷-۲۹۶).

ارزیابی دیدگاه «نور ایمان مؤمن»: دومین دیدگاه اختصاصی شیعه این است که گفته شود مراد از عبارت یادشده، روشن شدن زمین، با نور ایمان مؤمن است. تفسیر نور، به نور ایمان مؤمن در قیامت، گرچه به خاطر وجود قرائنی، در برخی آیات قرآن، مانند آیه ۱۲ حدید و ۸ تحریم صحیح است؛ اما در آیه محل بحث نمی‌تواند صحیح باشد؛ چراکه نور در این آیه، هیچ تناسبی با معنای یادشده ندارد؛ چه این‌که خداوند در سوره زمر، از محشر و نشانه‌های آن، مانند نفخ صور و ... سخن می‌گوید، درحالی‌که در سوره حدید، آیات، به دنبال بیان حال انفاق کنندگان مؤمن در قیامت، در برابر منافقان است. در سوره تحریم نیز با توجه به سیاق کلی سوره، مراد از نور، ایمان و عمل صالح مؤمنان است؛ بنابراین نور، گرچه در این دو سوره، به خاطر وجود قرینه، به ایمان مؤمنان انفاق کننده و نیز عمل صالح آنان اختصاص یافته، اما در سوره زمر، از آنجایی که این کلمه به خداوند نسبت داده شده، نمی‌توان معنای یادشده در آن دو سوره را برای واژه نور، در نظر گرفت؛ چراکه تناسبی با سیاق آیات سوره زمر ندارد و وجوه معنایی متفاوت کلمه نور در هر کدام از این سوره‌ها، تفسیری متفاوت را می‌طلبد.

۵. دیدگاه برگزیده و دلایل و شواهد آن

از میان دیدگاه‌های مطرح شده از سوی مفسران فریقین، دیدگاه «تجلی حقیقت و باطن اعمال و اشیاء در قیامت»، به نظر می‌رسد بر دیدگاه‌های دیگر ترجیح داشته باشد؛ چراکه با قرائن و شواهد قرآنی بیشتر سازگاری دارد. این دیدگاه را ابن عربی، از مفسران اهل سنت و علامه طباطبایی، فضل‌الله، مکارم شیرازی، حسینی همدانی و قرشی بنابی از مفسران شیعه، مطرح کرده‌اند و حکایت از ظهور حقیقت اشیاء و اعمال انسان در قیامت دارد که در دنیا از دیدگان پنهان است و آنچه در این دنیا دیده می‌شود، ظاهر اعمال انسان‌ها است که ملاک داوری قرار می‌گیرد؛ اما باطن و نیات و حقیقت اعمال، پنهان می‌ماند و تنها در این رستاخیز بزرگ به واسطه نور الهی، تجسم یافته و مشاهده می‌گردد؛ زیرا یکی از ویژگی‌های روز قیامت، کنار رفتن پرده‌ها و آشکار شدن حقیقت اعمال است.

قراين و شواهدی وجود دارد که اين دیدگاه را تأييد می‌کند.

الف) سياق جملات آيه

از جمله قرائن و مؤيدات تفسير يادشده، سياق جملات آيه محل بحث (زمر/۶۹) است «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» خداوند پس از عبارت مورد بحث، به قراردادن کتاب و آمدن پيامبران و شهدا اشاره کرده است. همه اين عبارات به نوعی منظور خداوند از عبارت مذکور را تبیین می‌کند و ما را به غرض خداوند نزديک می‌گرداند. از سویی در همه اين عبارات از نشانه‌های ظهور قیامت سخن گفته می‌شود و عبارت «بنورِ رَبِّها» نیز می‌تواند یکی از اين نشانه‌ها باشد یا کلامی باشد که عطف به جملات بعدی شده و عبارات بعدی برای توضیح و شرح آن آمده است و جان کلام و غرض نهایی خداوند از کل آیات اين سوره، در همین عبارت نهفته است. از سوی دیگر شرط به فعلیت رسیدن عبارات: «وُضِعَ الْكِتَابُ»، «وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ»، «وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ»، تحقق عبارت «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّها» است. از همین رو با در نظر گرفتن نکات يادشده و سياق جملات آيه محل بحث، می‌توان دیدگاه يادشده را نتیجه گرفت.

ب) سياق آیات قبل و بعد از آيه محل بحث در سوره زمر

آیات قبل و بعد از آيه مورد نظر در سوره زمر، در مورد حقایق روز قیامت است که از جمله اين حقایق، آشکارشدن باطن و حقیقت اشیاء و اعمال انسان‌ها است. در آیه بعد از آیه محل بحث در سوره زمر، خداوند اشاره به اين مطلب دارد که هرکسی هر آنچه را انجام داده، حاضر می‌بیند «وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ» (زمر/۷۰). در واقع غرض اين آيه، اين است که حکم خداوند بر اساس عدالت اجرا می‌گردد. آیه پیشین (زمر/۶۹) درباره اصل حکم خدا بود و آیه مورد بحث (زمر/۷۰) در خصوص اجرای آن است؛ بنابراین اين، دیدگاه «روشن شدن زمین به عدل الهی» در تفسير عبارت يادشده، دیدگاه درستی نمی‌تواند باشد؛ چراکه اين مفهوم، از آیه ۷۰ اين سوره و فقرات دیگر آیه ۶۹ «وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» قابل استفاده است و نه عبارت مورد بحث و در اين جمله مفهوم دیگری نهفته است.

شاید بتوان با استفاده از عبارت «وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ» (زمر/۷۰) چنین استفاده نمود که آیه «وَأَشْرَقَتِ الْغُرُضُ بِنُورِ رَبِّها» امر مهمی را که مقصود اصلی خداوند است، يادآوری می‌کند و بخش بعدی آیه ۶۹ سوره زمر به توضیح جزئیات

این امر خطیری می‌پردازد و در ادامه نتیجه حاصل در آیه ۷۰ بیان می‌شود؛ بنابراین با توجه به قرائن موجود، عبارت «روشن شدن زمین به نور پروردگار»، با مفهوم کنار رفتن حجاب‌ها و آشکارشدن حقیقت اشیاء مناسب‌تر به نظر می‌رسد.

ج) قرائن و مؤیدات از آیات دیگر قرآن

از جمله قرائن و مؤیدات تفسیر یادشده، قرائن موجود در آیات سوره‌های دیگر قرآن است. به قرینه آیات دیگر قرآن، مانند آیه «لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ» (ق/۲۲)، آیه «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ» (آل عمران/۳۰)، آیات «يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا يَوْمَئِذٍ يَصُدُّ النَّاسَ أَشْتَاتًا لِيَرْوَا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» (زلزال/۴-۸) و آیات زیاد دیگر قرآن که دلالت بر تجسم و ظهور اعمال انسان در قیامت و شهادت اعضای بدن آدمیان و امثال آن دارد و با توجه به معنای کلمه اشراق و نور، در عبارت یادشده، می‌توان ظهور و بروز حقیقت و باطن اشیاء و اعمال انسان‌ها را برداشت نمود که این جز با کنار رفتن پرده‌ها که بر دیدگان انسان‌ها در این دنیا قرار دارد، امکان‌پذیر نیست. از همین رو با در نظر گرفتن قرائن و شواهد و مؤیدات یادشده، به نظر می‌رسد این دیدگاه، در بیان مراد الهی از روشن شدن زمین به نور پروردگار، مناسب‌تر و با قرائن و شواهد موجود در آیات قرآن، سازگارتر باشد.

نتیجه

در بیان مراد از روشن شدن زمین به واسطه نور رب، در آیه ۶۹ سوره زمر، دیدگاه‌های مختلفی از سوی مفسران فریقین ارائه شده که از میان آن‌ها سه دیدگاه مشترک، پنج دیدگاه مختص مفسران اهل سنت و دو دیدگاه مختص مفسران شیعه است.

دیدگاه اول مشترک (اقامه عدل و حق و برهان)، حق و برهان را به یک معنا گرفته که با توجه به مصادیقشان در آیات قرآن درست به نظر نمی‌رسد؛ زیرا در آیات قرآن، واژه نور در هیچ موردی، استعاره برای برهان و نیز به معنای حق به کاربرده نشده است و نیز واژه حق و عدل، گرچه در برخی موارد، ممکن است یک مصداق پیدا کند؛ اما دو مفهوم مغایر هستند. دومین دیدگاه مشترک (نوری غیر از نور خورشید) نیز صرفاً به ترجمه آیه پرداخته و مطلبی درباره تفسیر آیه بیان نکرده و در نهایت ابهام عبارت یادشده بر طرف نشده است. تحلیل سومین دیدگاه مشترک نیز بعد از این خواهد آمد.

در دیدگاه اختصاصی مشهور اهل سنت (تجلی خدا برای داوری میان مردم)، مراد از تجلی، روشن بیان نشده و ابهام آیه برطرف نشده است. از سویی برخی مفسران دیدگاه یادشده، سخن از نزول پروردگار بر کرسی برای داوری میان مردم، به میان آورده‌اند و این، حاکی از تجسیم و تشبیه پروردگار است که منزه از آن است. از سوی دیگر این معنا، اشاره به مفهوم بخش دیگری از آیه «وَفُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ» است و از همین رو درست به نظر نمی‌رسد. چهار دیدگاه غیر مشهور اختصاصی مفسران اهل سنت (نور قدرت پروردگار، نور توحید پیامبر اعظم (ص) نورانی شدن نفس انسانی، نور ساق پروردگار، نیز حمل لفظ برخلاف ظاهر بدون قرینه است که چه بسا تفسیر به رأی باشد، به ویژه دیدگاه اخیر که حاکی از تجسیم و تشبیه خداوند است که میرا از آن است.

دیدگاه اختصاصی اول مفسران شیعه (نور عدالت با قیام حضرت مهدی (عج) به دیدگاه اول مشترک برمی‌گردد با این تفاوت که برپایی عدالت را نه در قیامت؛ بلکه در دنیا و توسط حضرت مهدی (عج) تفسیر می‌کند و تأملاتی که در آن دیدگاه مطرح شد، در اینجا نیز جاری است و نیز با سیاق آیه ۶۹ زمر و آیات قبل و بعد که در مورد قیامت است، سازگاری ندارد، مگر به عنوان تأویل و بطن آیه، به لحاظ این‌که قیام آن حضرت، نمودی از صحنه قیامت در این دنیا است، در نظر گرفته شود. دیدگاه اختصاصی دوم مفسران شیعه (نور ایمان مؤمن) با توجه به انتساب نور در آیه محل بحث به خدا، به هیچ وجه تناسب ندارد، گرچه در برخی از آیات قرآن، به خاطر وجود قرائنی، می‌توان نور را استعاره از نور ایمان مؤمن گرفت.

دیدگاه سوم مشترک میان مفسران فریقین (ظهور حقیقت و باطن اشیاء و اعمال در قیامت) با در نظر گرفتن سیاق جملات آیه ۶۹ زمر، سیاق آیات قبل و بعد که در مورد حقایق روز قیامت سخن می‌گوید و از جمله حقایق این روز، آشکار شدن باطن و حقیقت اشیاء و اعمال است و نیز با در نظر گرفتن قرینه از آیات دیگر قرآن، بر دیدگاه‌های دیگر ترجیح دارد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن اثیر جزری (۱۳۶۷): «النهاية في غريب الاثر»، قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم.
- ابن سلیمان، مقاتل (۱۴۲۳ ق): «تفسیر مقاتل ابن سلیمان»، تحقیق: عبدالله محمود شحاته، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق): «تفسیر التحرير والتنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور»، بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- ابن عبدالسلام، عبدالعزیز ابن عبدالسلام (۱۴۲۹ ق): «تفسیر العزیز ابن عبدالسلام»، تعلیق و حاشیه نویسی: احمد فتیح عبدالرحمن، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ ق): «المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز»، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ ق): «تفسیر القرآن العظیم»، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق): «لسان العرب»، تحقیق و تصحیح: جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر، چاپ سوم.
- ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۲۲ ق): «تفسیر ابن عربی (تأویلات عبد الرزاق)»، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابوالفتوح رازی، حسین ابن علی (۱۴۰۸ ق): «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن»، تصحیح: محمد مهدی ناصح، محمد جعفر یاحقی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابوحیان، محمد ابن یوسف (۱۴۰۷ ق): «تفسیر النهر الماد من البحر المحيط»، لبنان: دارالجنان.
- اسعدی سامانی، زهرا (۱۳۹۹): «مفهوم شناسی نور و ظلمت از دیدگاه قرآن»، تهران: سرای فرهنگ و ادب.
- اشکوری، محمد ابن علی (۱۳۷۳): «تفسیر شریف لاهیجی»، تهران: دفتر نشر.
- آل غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲ ق): «بیان المعانی»، دمشق: مطبعة الترقی.
- آلوسی، محمود ابن عبد (۱۴۱۵ ق): «روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی»، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ ق): «البرهان فی تفسیر القرآن»، تحقیق: بنیاد بعثت، قم: مؤسسه بعثت.
- براتی، مرتضی (۱۳۹۵): «بررسی استعاره مفهومی نور در قرآن کریم با رویکرد شناختی»، پژوهش های نقد ادبی و سبک شناسی، شماره ۲۳، ص ۳۹-۵۹.
- بغوی، حسین ابن مسعود (۱۴۲۰ ق): «تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل»، تحقیق: عبدالرزاق مهدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بیضاوی، عبد ابن عمر (۱۴۱۸ ق): «انوار التنزیل و اسرار التاویل (تفسیر البیضاوی)»، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تستری، سهل ابن عبدالله (۱۴۲۳ ق): «تفسیر التستری»، تحقیق: محمد باسل عیون سوده، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ثعالبی، عبدالرحمن ابن محمد (۱۴۱۸ ق): «جواهر الحسان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی، أبو اسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق): «الکشف و البیان عن تفسیر القرآن»، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حائری طهرانی، علی (۱۳۳۸): «مقتضیات الدرر»، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ ق): «تاج العروس من جواهر القاموس»، تحقیق و تصحیح: علی هلالی و علی سیری، بیروت: دارالفکر.
- حسینی همدانی، محمد (۱۴۰۴ ق): «انوار درخشان در تفسیر قرآن»، تهران: لطفی.
- حسینی، سیداحسن؛ معماری، داود؛ زرسازان، عاطفه (۱۴۰۰): «نقد و بررسی دیدگاه مفسران فریقین در

آیه «و اشرق الغرض بنور ربها»، Quran and religious enlightenment، دوره ۲، شماره ۲، ص ۱۰۳-۱۱۹.

حقی برسوی، اسماعیل ابن مصطفی (بی تا): «تفسیر روح البیان»، لبنان: دارالفکر. حویزی، عبدعلی ابن جمعه (۱۴۱۵ ق): «نورالثقلین»، تصحیح: هاشم رسولی، قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم.

رازی، ابوالفتوح (۱۳۵۲): «تفسیر روح الجنان»، تهران: انتشارات اسلامیه. راغب اصفهانی، حسین ابن محمد (۱۴۱۲ ق): «مفردات الفاظ القرآن»، بیروت: دارالشامیه. زحیلی، وهبة (۱۴۱۱ ق): «التفسیر المنیر فی العقیة و الشریعة و المنهج»، دمشق: دارالفکر، چاپ دوم. زمخشری، محمود ابن عمر (۱۴۰۷ ق): «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التناویل»، بیروت: دارالکتب العربی.

زمخشری، محمود ابن عمر (۱۹۷۹ م): «اساس البلاغة»، بیروت: دار صادر. سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ ق): «الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور»، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی. شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳): «تفسیر اثنی عشری»، تهران: میقات. شبر، عبدالله (۱۴۰۷ ق): «الجواهر الثمین فی تفسیر کتاب المبین»، کویت: شركة مكتبة الالفین. شوکانی، محمد (۱۴۱۴ ق): «فتح القدير»، دمشق: دار ابن کثیر.

طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰ ق): «المیزان فی تفسیر القرآن»، بیروت: اعلمی. طبرانی، سلیمان ابن احمد (۲۰۰۸ م): «التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)»، اردن: دارالکتب الثقافی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۶ ق): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دارالمعرفة. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ ق): «جوامع الجامع»، تصحیح: ابوالقاسم گرگی، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق): «جامع البیان عن تأویل آی القرآن»، بیروت: دار المعرفه. طریحی، فخر الدین (۱۳۷۵): «مجمع البحرین»، تهران: مرتضوی. طوسی، محمد ابن حسن (بی تا): «التبیان فی تفسیر القرآن»، تصحیح: احمد حبیب عاملی، لبنان: دار احیاء التراث العربی.

طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹): «اطیب البیان فی تفسیر القرآن»، تهران: اسلام. عبدالباقی، محمدفؤاد (۱۳۶۲ ق): «المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم»، تهران: پرتو (اسماعیلیان) (افست از روی چاپ ۱۳۶۴ ق قاهره، دارالکتب المصریه). فتح الهی، علی؛ بغدادی، اکرم (۱۳۹۶): «مفهوم نور در قرآن، برهان و عرفان»، تفسیر متون و حیاتی، شماره ۱۵، ص ۱۵۷-۱۷۶.

فخر رازی، محمد ابن عمر (۱۴۲۰ ق): «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم.

فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ ق): «من وحی القرآن»، لبنان: دارالملاک. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ ق): «تفسیر الصافی»، تهران: مکتبه الصدر، چاپ دوم. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۸ ق): «الاصفی فی تفسیر القرآن»، تحقیق: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (محمدرضا نعمتی و محمدحسین درایتی)، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

القاسمی، محمد ابن علی (۱۴۲۱ ق): «محاسن التأویل»، القاهرة: دارالحدیث. قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۷۵): «تفسیر احسن الحدیث»، تهران: بنیاد بعثت. قرطبی، محمد ابن احمد (۱۴۱۶ ق): «الجامع لاحکام القرآن»، بی جا: دارالصحابه لتراث. کشیری، عبدالکریم ابن هوازن (۲۰۰۰ م): «لطایف الاشارات»، تحقیق: ابراهیم بسیونی، قاهره: الهيئة المصریة العامة للکتاب.

قمی مشهدی، محمد ابن محمدرضا (۱۳۶۸): «کنزالدقائق و بحر الغرائب»، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قمی، علی ابن ابراهیم (۱۳۶۳): «تفسیر القمی»، تحقیق: طبیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب. کاشانی، فتح الله (۱۳۳۶): «تفسیر منهج الصادقین»، تهران: کتاب فروشی محمد حسن علمی. کاشانی، فتح الله (۱۴۲۳ ق): «زبدۃ التفاسیر»، تحقیق: بنیاد معارف اسلامی، قم: مؤسسه معارف اسلامی. کاشانی، فتح الله (بی تا): «منهج الصادقین فی الزام المخالفین»، تهران: اسلامیه. نیآوردی، علی ابن محمد (بی تا): «النکت والعیون (تفسیر الماوردی)»، تعلیق: سید ابن عبدالمقصود عبدالرحیم، بیروت: دارالکتب العلمیه.

مجلسی، محمدباقر ابن محمدتقی (بی تا): «بحار الانوار»، بیروت: دار احیاء التراث العربی. محلی، محمد ابن احمد؛ سیوطی، عبدالرحمن ابن ابی بکر (۱۴۱۶ ق): «تفسیر الجلالین»، لبنان: مؤسسه نور.

مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ ق): «من هدی القرآن»، تهران: دار محبب الحسین. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸): «التحقیق فی کلمات القرآن»، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ ق): «تفسیر الکاشف»، قم: دارالکتاب الاسلامی. مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۵ ق): «التفسیر المبین»، قم: دارالکتاب الاسلامی. مقدادیان، عادل؛ شمس، محمدجواد (۱۳۹۵): «مفهوم عرفانی نور و ظل در قرآن»، پژوهشنامه عرفان، شماره ۱۴، ص ۳۹-۵۹.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱): «تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتب الاسلامیه. میدی، احمد ابن محمد (نویسنده: عبدالله انصاری) (۱۳۷۱): «کشف الاسرار و عدة الابرار (معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری)»، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم. واحدی، علی ابن احمد (۱۴۱۵ ق): «الوجیز فی تفسیرالکتاب العزیز»، بیروت: دارالقلم. واعظی، محمود (۱۳۹۹): «بازخوانی مفهوم نور در قرآن کریم»، آموزه های قرآنی، شماره ۳۲، ص ۱۸۷-۲۱۸.

یوسف پور، معصومه؛ پروین، جلیل (۱۳۹۳): «مفهوم شناسی نور خداوند با تکیه بر روایات تفسیری فریقین»، حدیث و اندیشه، شماره ۱۸، ص ۵۱-۷۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

- The Holy Qur'an
 Ibn al-Athir al-Jazari (1367): "Al-Nihayah fi Gharib al-Athar", Qom: Isma'iliyan, 4th ed.
- Ibn Sulayman, Muqatil (1423 AH): "Tafsir Muqatil ibn Sulayman", edited by: 'Abdullah Mahmud Shahatah, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Ibn 'Ashur, Muhammad Tahir (1420 AH): "Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir al-Ma'ruf bi Tafsir Ibn 'Ashur", Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi.
- Ibn 'Abd al-Salam, 'Abd al-'Aziz ibn 'Abd al-Salam (1429 AH): "Tafsir al-'Aziz Ibn 'Abd al-Salam", annotated and commented by: Ahmad Fathi 'Abd al-Rahman, Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn 'Atiyyah al-Andalusi, 'Abd al-Haqq ibn Ghalib (1422 AH): "Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-'Aziz", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Kathir, Isma'il ibn 'Umar (1419 AH): "Tafsir al-Qur'an al-'Azim", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1414 AH): "Lisan al-'Arab", edited and verified by: Jamal al-Din Mir Damadi, Beirut: Dar al-Fikr, 3rd ed.
- Ibn 'Arabi, Muhammad ibn 'Ali (1422 AH): "Tafsir Ibn 'Arabi (Ta'wilat 'Abd al-Razzaq)", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Abu al-Futuh al-Razi, Husayn ibn 'Ali (1408 AH): "Rawd al-Jinan wa Ruh al-Jinan fi Tafsir al-Qur'an", verified by: Muhammad Mahdi Nasih and Muhammad Ja'far Yahyaqi, Mashhad: Bunyad-e Pazhuhesh-ha-ye Islami-ye Astan-e Quds-e Razavi.
- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusuf (1407 AH): "Tafsir al-Nahr al-Madd min al-Bahr al-Muhit", Lebanon: Dar al-Jinan.
- As'adi Samani, Zahra (1399): "Ma'fhum-shenasi-ye Nur va Zolmat az Didgah-e Qur'an", Tehran: Saray-e Farhang va Adab.
- Ashkuri, Muhammad ibn 'Ali (1373): "Tafsir-e Sharif-e Lahiji", Tehran: Daftar-e Nashr.
- Al-Ghazi, 'Abd al-Qadir (1382 AH): "Bayan al-Ma'ani", Damascus: Matba'at al-Taraqqi.
- Al-Alusi, Mahmud ibn 'Abdullah (1415 AH): "Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Bahrani, Hashim ibn Sulayman (1415 AH): "Al-Burhan fi Tafsir al-Qur'an", edited by: Bunyad-e Ba'that, Qom: Mu'assasat al-Ba'thah.
- Barati, Murtada (1395): "Barrasi-ye Este'arah-ye Mafhumi-ye Nur dar Qur'an-e Karim ba Roykard-e Shenakhti", "Pazhuhesh-ha-ye Naqd-e Adabi va Sabk-shenasi", No. 23, pp. 39-59.
- Baghawi, Husayn ibn Mas'ud (1420 AH): "Tafsir al-Baghawi al-Musamma Ma'alim al-Tanzil", edited by: 'Abd al-Razzaq Mahdi, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Al-Baydawi, 'Abdullah ibn 'Umar (1418 AH): "Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil (Tafsir al-Baydawi)", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Al-Tuštari, Sahl ibn 'Abdullah (1423 AH): "Tafsir al-Tuštari", edited by: Muhammad Basal 'Ayun Sudah, Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Tha'labi, 'Abd al-Rahman ibn Muhammad (1418 AH): "Jawahir al-Hisan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Tha'labi, Abu Ishaq Ahmad ibn Ibrahim (1422 AH): "Al-Kashf wa al-Bayan 'an

- Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Ha'iri Tehrani, 'Ali (1338): "Maqadhiyyat al-Durar", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Husayni al-Zubaydi, Muhammad Murtada (1414 AH): "Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus", edited and verified by: 'Ali Hilali and 'Ali Sairi, Beirut: Dar al-Fikr.
- Husayni Hamadani, Muhammad (1404 AH): "Anwar-e Darakshan dar Tafsir-e Qur'an", Tehran: Lutfi.
- Husayni, Sayyid Hasan; Mu'ammari, Dawud; Zarsazan, 'Atifah (1400): "Naqd va Barrasi-ye Didgah-e Mufasssiran-e Firqaqayn dar Ayat 'Wa Ashraquat al-Ghadid bi Nur Rabbha'", "Qur'an and Religious Enlightenment", Vol. 2, No. 2, pp. 103-119.
- Haqqi al-Burusawi, Isma'il ibn Mustafa (n.d.): "Tafsir Ruh al-Bayan", Lebanon: Dar al-Fikr.
- Huwayzi, 'Abd 'Ali ibn Jum'ah (1415 AH): "Nur al-Thaqalayn", verified by: Hashem Rasuli, Qom: Isma'iliyan, 4th ed.
- Razi, Abu al-Futuh (1352): "Tafsir Ruh al-Jinan", Tehran: Intisharat-e Islamiyyah.
- Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1412 AH): "Mufradat Alfaz al-Qur'an", Beirut: Dar al-Shamiyyah.
- Zuhayli, Wahbah (1411 AH): "Al-Tafsir al-Munir fi al-'Aqidah wa al-Shari'ah wa al-Manhaj", Damascus: Dar al-Fikr, 2nd ed.
- Zamakhshari, Mahmud ibn 'Umar (1407 AH): "Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Gha-wa'im al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqa'wil fi Wujuh al-Ta'wil", Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi.
- Zamakhshari, Mahmud ibn 'Umar (1979 AD): "Asas al-Balaghah", Beirut: Dar Sadir.
- Suyuti, Jalal al-Din (1404 AH): "Al-Durr al-Manthur fi al-Tafsir bi al-Ma'thur", Qom: Ketabkhaneye Ayatullah al-Mar'ashi al-Najafi.
- Shah 'Abd al-'Azimi, Husayn (1363): "Tafsir Ithna 'Ashari", Tehran: Miqat.
- Shabr, 'Abdullah (1407 AH): "Al-Jawhar al-Thamin fi Tafsir al-Kitab al-Mubin", Kuwait: Sharikat Maktabat al-Alfayn.
- Shawkani, Muhammad (1414 AH): "Fath al-Qadir", Damascus: Dar Ibn Kathir.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1390 AH): "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Al-'Ilmiyyah.
- Tabarani, Sulayman ibn Ahmad (2008 AD): "Al-Tafsir al-Kabir: Tafsir al-Qur'an al-'Azim (al-Tabarani)", Jordan: Dar al-Kitab al-Thaqafi.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1406 AH): "Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1412 AH): "Jawami' al-Jami'", verified by: Abu al-Qasim Gurji, Qom: Markaz-e Modiriyat-e Hoze-ye 'Elmiyyeh Qom.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1412 AH): "Jami' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Qur'an", Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Tarihi, Fakhr al-Din (1375): "Majma' al-Bahrain", Tehran: Murtada'i.
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (n.d.): "Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an", verified by: Ahmad Habib al-'Amili, Lebanon: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Tayyib, 'Abd al-Husayn (1369): "Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Tehran: Es-lam.
- 'Abd al-Baqi, Muhammad Fu'ad (1364 AH): "Al-Mu'jam al-Mufahras li Alfaz al-Qur'an al-Karim", Tehran: Partow (Isma'iliyan) (offset from 1364 AH Cairo edition, Dar al-Kutub al-Misriyyah).

- Fathullahi, 'Ali; Baghdadi, Akram (1396): "Ma'fhum-e Nur dar Qur'an: Burhan wa 'Irfan", "Tafsir-e Mutun-e Wahyani", No. 15, pp. 157-176.
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn 'Umar (1420 AH): "Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 3rd ed.
- Fadlallah, Muhammad Husayn (1419 AH): "Min Wahy al-Qur'an", Lebanon: Dar al-Malak.
- Fayd Kashani, Muhammad ibn Shah Murtada (1415 AH): "Tafsir al-Safi", Tehran: Maktabat al-Sadr, 2nd ed.
- Fayd Kashani, Muhammad ibn Shah Murtada (1418 AH): "Al-Asfi fi Tafsir al-Qur'an", edited by: Pazhuheshgah-e 'Ulum wa Farhang-e Islami (Muhammad Reza Nemati and Muhammad Husayn Dara'iti), Qom: Intisharat-e Daftar-e Tablighat-e Islami.
- Al-Qasimi, Muhammad ibn 'Ali (1421 AH): "Mahasin al-Ta'wil", Cairo: Dar al-Hadith.
- Quraishi Banabi, 'Ali Akbar (1375): "Tafsir Ahsan al-Hadith", Tehran: Bunyad-e Ba'that.
- Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad (1416 AH): "Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an", n.p.: Dar al-Sahabah li al-Turath.
- Qushayri, 'Abd al-Karim ibn Hawazin (2000 AD): "Lata'if al-Isharat", edited by: Ibrahim Basyuni, Cairo: Al-Hay'ah al-Misriyyah al-'Amah lil-Kitab.
- Qummi Mashhadi, Muhammad ibn Muhammad Rida (1368): "Kanz al-Daqa'iq wa Bahr al-Ghara'ib", Tehran: Intisharat-e Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami.
- Qummi, 'Ali ibn Ibrahim (1363): "Tafsir al-Qummi", edited by: Tayyib Musawi Jazayeri, Qom: Dar al-Kitab.
- Kashani, Fathullah (1336): "Tafsir Manhaj al-Sadiqin", Tehran: Ketabfurushi-ye Muhammad Hasan 'Alami.
- Kashani, Fathullah (1423 AH): "Zubdat al-Tafasir", edited by: Bunyad-e Ma'arif-e Islami, Qom: Mu'assasat Ma'arif-e Islami.
- Kashani, Fathullah (n.d.): "Manhaj al-Sadiqin fi I'lam al-Mukhalifin", Tehran: Islamiyyah.
- Niya'wardi, 'Ali ibn Muhammad (n.d.): "Al-Nukat wa al-'Uyun (Tafsir al-Mawardi)", annotated by: Sayyid ibn 'Abd al-Maqsud 'Abd al-Rahim, Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi (n.d.): "Bihar al-Anwar", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Mahalli, Muhammad ibn Ahmad; Suyuti, 'Abd al-Rahman ibn Abi Bakr (1416 AH): "Tafsir al-Jalalayn", Lebanon: Mu'assasat Nur.
- Mudarresi, Muhammad Taqi (1419 AH): "Min Huda al-Qur'an", Tehran: Dar Mahyi al-Husayn.
- Mustafawi, Hasan (1368): "Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an", Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Maghniyah, Muhammad Jawad (1424 AH): "Tafsir al-Kashif", Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Maghniyah, Muhammad Jawad (1425 AH): "Al-Tafsir al-Mubin", Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Moqaddadian, 'Adil; Shams, Muhammad Jawad (1395): "Ma'fhum-e 'Irfani-ye Nur va Zill dar Qur'an", "Pazhuhesh-nameh-ye 'Irfan", No. 14, pp. 39-59.
- Makarim Shirazi, Naser (1371): "Tafsir Nemooneh", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

- Maybudi, Ahmad ibn Muhammad (author: 'Abdullah al-Ansari) (1371): "Kashf al-Asrar wa 'Uddat al-Abrar (Ma'ruf bi Tafsir Khwajah 'Abdullah Ansari)", Tehran: Amir Kabir, 5th ed.
- Wahidi, 'Ali ibn Ahmad (1415 AH): "Al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-'Aziz", Beirut: Dar al-Qalam.
- Vaezi, Mahmoud (1399): "Bazkhwani-ye Ma'fhum-e Nur dar Qur'an-e Karim", "Amuzeh-ha-ye Qur'ani", No. 32, pp. 187-218.
- Yusufpur, Ma'sumeh; Parvin, Jalil (1393): "Ma'fhum-shenasi-ye Nur-e Khodaond ba Takiyyeh bar Riwayat-e Tafsiri-ye Firqaqayn", "Hadith va Andisheh", No. 18, pp. 51-76.

